

UDC 94(477+560)“16/17”:327

UKRAINIAN HETMANATE AND THE OTTOMAN EMPIRE WITHIN THE WESTPHALIAN INTERNATIONAL SYSTEM: MOTIVATIONS, MODELS, AND CONTROVERSIES OF INTERSTATE INTERACTION

Valerii Smolii

Academician of the NAS of Ukraine

DSc (History), Professor

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

smolii.valerii@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7656-5505

The study offers the author’s interpretation of the development of interstate relations between the Ukrainian Hetmanate – formed during the National Revolution of 1648–1676 – and the Sublime Porte, one of the principal centers of geopolitical influence in Central and Eastern Europe in the latter half of the seventeenth and throughout the eighteenth century. The analysis focuses not only on the factual dimension of Ukrainian–Ottoman relations but also on the underlying dynamics that shaped their nature and evolution. Particular attention is paid to the motivations of the political actors involved, as well as to both the constructive outcomes of their interaction and the negative consequences of missed opportunities – not only for Ukraine and the Ottoman Empire, but also for the broader transformation of the European geopolitical landscape by the end of the eighteenth century. A central argument of the study is that, in the Early Modern period, the inability of European powers to prevent Russia from instrumentalizing the “Ukrainian question” in the process of imperial expansion contributed to the emergence of long-term structural threats. These dynamics, the author argues, have culminated in the first quarter of the twenty-first century in challenges that pose a serious risk to global democratic stability.

Keywords: Ukrainian Hetmanate; state-building; Ottoman Empire; Peace of Westphalia (1648); international relations; Black Sea policy

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ ТА ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ У ВЕСТФАЛЬСЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ: МОТИВАЦІЇ, МОДЕЛІ, КОНТРОВЕРЗИ МІЖДЕРЖАВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

В. А. Смолій

Вступ

Поштовхом до зародження ідеї підготовки цієї розвідки стало ознайомлення з працею англійської письменниці та історикині Керолайн Фінкель “Osman’s Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923”, першодрук якої було здійснено у Великій Британії у 2005 р. та майже одночасно продубльовано тим же англомовним варіантом у Сполучених Штатах Америки. Власне, ці перші видання спостережень дослідниці над історією імперії Османів забезпечили книзі популярність не лише серед фахового загалу, а, можна припустити, ґрунтуючись на легкості авторського

стилю викладу, і в широких читацьких колах. Зокрема, правомірність такого припущення засвідчується численними перевиданнями згаданого монографічного формату різними мовами. У самій Туреччині ця монографія під назвою “Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı”, починаючи від 2007 р., витримала вже 4 накладу.

Така велика популярність праці К. Фінкель обумовлюється насамперед тим нетривіальним ракурсом, з якого визнана дослідниця історичного минулого Високої Порти підійшла до інтерпретації загалом відомих за іншими історичними описами подій і фактів турецької минувшини. У своїй передмові до книги авторка наголосила на тому, що

загальне сучасне сприйняття Османської імперії все ще значною мірою визначається спостереженнями та упередженнями, що містяться в європейських джерелах, які були написані в розпал різноманітних конфронтацій, а відповідно створювали досить викривлений історичний образ однієї з наймогутніших держав середньовіччя і ранньомодерного періоду історії [Фінкель 2010, 18].

За цим авторка робить ще одну коротку ремарку: “Більша частина з того, що вважається історичними працями про Османську імперію, насправді не завжди наукова й сумнівна в тому, що стосується історії, і перетворює османів та їхній світ на театр абсурду...” [Фінкель 2010, 18].

Очевидно, ґрунтуючись на цьому, неважко припустити, що в певному полоні притаманних світовій історіографії шаблонів і трафаретів опинилася й українська османістика, тим більше зважаючи на тривалу недоступність з об’єктивних причин для вітчизняних фахівців фондів турецьких архівів та той негативний стереотип щодо сприйняття турків і татар, який сформувався в межах української спільноти протягом століть доволі трагічних контактів під час їхніх військово-здобичницьких набігів на українські землі.

Попри це, історія пропонує й дещо інший досвід, втім, на жаль, і до сьогодні маловраховуваний. Ідеться про періоди тривалого перебування досить великих українських ареалів під політичною зверхністю Османів та мережі найрізноманітніших контактів українців з османським світом на етапах пізнього Середньовіччя, а особливо Раннього Нового часу, спроби наукового дослідження яких так і не опредметнилися комплексним пояснювально-інтерпретаційним форматом. Між тим на сьогодні створення такої синтези в історичному зрізі українсько-турецьких відносин, зважаючи на чималий досвід напрацювань не однієї генерації вчених у цьому проблемно-тематичному полі та значно спрощені можливості доступу до османських джерел, не лише стає цілком реальним завданням, а й набуває надзвичайної актуальності, що спровоковано тим екзистенційним викликом, перед яким після 24 лютого 2022 р. опинилася не тільки Українська держава, а й загрожувані непередбачуваними наслідками повномасштабної російської агресії європейські центральний та південно-східний регіони, у просторі яких уже вкотре в історії тісно переплітаються геополітичні інтереси України і Туреччини. Зрештою, йдеться і про ширшу безпекову систему не лише Європейського континенту, а й світу.

Дієвим методологічним інструментом для проведення таких комплексних досліджень, поряд з традиційно ефективними в таких випадках принципами історизму, методиками порівняльно-історичного аналізу, верифікації джерельної інформації тощо, має стати застосування системного підходу, який, за визначенням фахівців, “сприяє розкриттю саме динамізму розвитку міжнародних відносин” [Хижняк 2009, 3]. Відповідно, через поєднання принципу системності з традиційним методологічним арсеналом історичної науки та суміжних соціогуманітарних дисциплін міжнародні відносини в будь-якій цивілізаційній моделі починають сприйматися не як певна “сукупність окремих компонентів (світові політичні процеси, зовнішня політика держав тощо), а як багатоплановий і водночас єдиний організм, властивості

якого загалом не вичерпуються сумою властивостей, притаманних кожному його складнику” [Хижняк 2009, 3].

Саме з такої інтегральної евристичної опції і спробуємо представити узагальнену картину еволюції українсько-турецьких контактів на складному історичному відрізку другої половини XVII – XVIII ст., коли вперше в міжнародній практиці було здійснено спробу врегулювання відносин між основними геополітичними гравцями чітко артикульованими правовими нормами.

Особливості міжнародних відносин на етапі переходу в Новий час

Загалом, як нам неодноразово доводилося наголошувати, вступ Європи в добу раннього модерну, позначений небаченими до того ритмами прискорення всіх суспільних процесів, карколомними зламами усього просторового каркаса попередньої цивілізації, бурхливими зіткненнями традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися в усі сфери суспільного буття, вже апіорі не міг залишити непорушною попередню ієрархію облаштування зовнішньополітичного простору. За оцінками фахівців, на зламі між Середньовіччям і модерном характерним стає помітне загострення загальної конфліктогенності, що втягує у вир протистояння великі маси людей та дедалі частіше супроводжується застосуванням зброї. Причому такі конфліктні ситуації виникають уже не лише навколо територіальних чи майнових питань, а чимраз глибше вкорінюються у конфесійну та політичну сфери, поступово витісняючи з останньої пріоритетність династичного інтересу та забезпечуючи тісніше зрощення війни з політикою, а водночас посилюючи мілітаризованість соціокультурної сфери насамперед через правову, ідеологічну та ціннісну її компоненти.

Фактично вже протягом XV–XVI ст. у мілітарно сфокусованому конфронтаційному полі з ефектом наростаючого пришвидшення відбувається процес витіснення на другорядні позиції так званих приватних воєн, найбільш поширених за попередніх часів. Натомість їхнє місце заступає державний інтерес, що починає визначати всю континентальну геополітичну конфігурацію XVII–XVIII ст. Така взаємоперплетеність державотворчості з процесами мілітаризації і дала підстави закріпити за ранньомодерними війнами статус “воєн державного будівництва”, чинність якого стає дедалі очевиднішою внаслідок накладання на воєнну активність хвилі перших революцій модерну як каталізаторів державотворчості.

Однак це виявилось не єдиною характеристичною особливістю масових збройних конфліктів Раннього Нового часу. Можливо, що до найважливіших інновацій, які змінюють ранньомодерний простір, варто зарахувати і появу в породжених тогочасням публічних війнах глобалізаційного складника. Наявність останнього неважко спостерегти вже у викликаному Реформацією масштабному релігійному збройному протистоянні, яким, починаючи від 1517 р., дедалі ширше охоплювався західноєвропейський територіальний ареал та який мав надалі доволі потужне імплементація в суспільно-політичні процеси центрально-східноєвропейського регіону. Аналогічною симптоматичністю позначений і загальноєвропейський контрреформаційний рух. Стимуляцією низки процесів вирізняються, зокрема, італійські війни XV–XVI ст., війна в Угорщині 1526–1528 рр., московсько-литовські війни першої половини XVI ст., Лівонська війна 1558–1583 рр., Хотинська війна 1620–1621 рр., Велика Турецька війна 1683–1699 рр., Велика Північна війна 1700–1721 рр., війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр., війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр., Семирічна війна 1756–1763 рр., Англо-іспанська війна 1778–1779 рр., серії російсько-турецьких та англо-голландських війн XVIII ст. тощо. До певної міри в традиціях ранньомодерної епохи залишалися і так звані Наполеонівські війни початку XIX ст.

На тлі цієї широкої панорами мілітарної боротьби за перерозподіл територій і зон впливу, тотальної релігійної конфронтації та загального руйнування засад

середньовічного суспільно-політичного облаштування європейських країн і відбувається тісне знайомство української спільноти з османським світом. Каналами такого контактування стають затребуваність Європою козацької військової потуги, суб'єктивізація козацтва в міжнародному просторі, зосередженість його інтересу, переважно продиктованого здобичницьким фактором та потребою захисту степового литовського та польського порубіжжя від войовничих південно-східних сусідів, на басейні Чорного моря. Паралельно в широких масах суспільства формується стійкий стереотип негативу до мусульманського світу.

Україна і Висока Порта у Вестфальській системі міжнародних відносин

У наведеному вище довгому списку масштабних воєнних протистоянь дослідники фактично одноставно надають першорядне значення Тридцятирічній війні 1618–1648 рр., кваліфікуючи її як перший воєнний конфлікт загальноєвропейського масштабу, втягнутими у який виявилися майже всі країни Західної та Центральної Європи. При цьому не залишилися осторонь і підпорядковані на той час річпосполитській зверхності українські землі та імперія Османів.

Водночас, можливо саме через свою всеосяжність, цей міжнародний конфлікт поклав початок першому етапу формування сучасної системи міжнародних відносин, рубіжним у якому став Вестфальський мир. Його укладення не лише надало свіжого імпульсу подальшій секуляризації міжнародної сфери, а й означало започаткування тенденції щодо введення практик урегулювання масштабних геополітичних конфліктів у юридичну площину, ширшої задіяності при відшукуванні механізмів припинення збройних протистоянь дипломатії.

Залишаючи осторонь численні інсинуації навколо досягнутих восени 1648 р. на конгресі, робота якого одночасно проходила в містах Вестфалії Мюнстері та Оснабрюці, та закладених Вестфальським миром у систему міжнародних відносин принципів (переважно їхнім продуцентом протягом певної кількості останніх років став академічний простір Російської Федерації), наголосимо на тому, що, за оцінками фахівців, запропонована Вестфальська система, зініціювавши в полі міжнародних відносин пріоритет державного суверенітету та рівності, надала їм “загальноєвропейського характеру”, тим самим фактично згладивши певну “асинхронність у розвитку Західної і Східної Європи” [Лісова 2025, 244; Хижняк 2009, 12]. Не менш важливою свідомісною інновацією стало і впровадження в політичний словник тогочася поняття балансу сил, значно пізніше – вже на початку 1960-х років – кваліфікованого науковцями як “центральний теоретичний концепт” [Snider 1960, 21–24] предметної сфери дослідження міжнародної політики, що пройшов певний еволюційний шлях свого змістового наповнення.

Новий міжнародний порядок, що постає на підставі Вестфальських домовленостей, однозначно привніс нову якість і в систему правил формальної чи неформальної взаємодії між суб'єктами міжнародного життя, репрезентантами яких, поряд з абсолютистсько-імперськими режимами, починають виступати національні держави.

Вочевидь у тому, що новий етап українського державотворення, започаткований Національною революцією 1648–1676 рр., по суті, виявився синхронним цій першій глобальній у масштабах свого часу спробі підпорядкування міжнародної сфери певній системі правового регулювання, можна углядіти певний символізм. Зокрема, український матеріал переконливо демонструє органічну адаптованість зовнішньополітичних доктрин, міжнародних практик та відповідальних за сферу зовнішньої політики структур ранньомодерної Української держави до поширених на той час на континенті зразків, безумовно, при збереженні певних особливостей, обумовлених національною державотворчою специфікою та геополітичним розкладом сил.

З огляду на цілком об'єктивні реалії тогочасної доби щойно постала Українська держава одразу ж опинилася в епіцентрі складної геополітичної боротьби, що про-

довжувалася і після завершення Тридцятирічної війни між тогочасними фаворитами міжнародної політики за домінування в центральній-східному європейському регіоні. Вразливість геополітичного становища України диктувалася насамперед тим, що історично її державна територія сформувалася на так званому Великому фронті, у цивілізаційних перетинах якого протягом кількох попередніх століть оформилася гранично напружена зона конфронтації між побудованими на різних фундаментальних засадах моделями суспільно-політичної організації. Власне, на середину XVII ст. в цій зоні сконцентрувалися геополітичні інтереси більшості провідних держав Центральної, Східної, Південно-Східної Європи, а також євразійського світу, які на той час і визначали основні правила гри на геополітичній сцені. До числа головних фігурантів входила й Османська імперія, військова потуга якої вже тривалий час справляла помітний вплив на міжнародні процеси та загальну конфігурацію сил на європейському півдні.

Всупереч усталеній на попередніх етапах історіографічній традиції, виконані переважно за межами України протягом першої та другої декад XXI ст. дослідження дають змогу говорити про імперію Османів, якою вона сформувалася на середину XVII ст., як про абсолютистську мілітарну державу ісламського світу з досить децентралізованою вертикаллю влади, значною мірою – попри безальтернативне панування в духовно-правовій сфері законів шаріату – віротерпимості та релігійної свободи, гнучкими соціальними ліфтами, розвинутою бюрократією, особливим типом раціональності, готовністю до переймання культурних зразків, що забезпечувало повну адміністративну, господарську та духовно-культурну автономію її провінцій [Черних 1997; 1999, 246–254].

Попри деяке ослаблення своїх політичних і військових спроможностей, що не в останню чергу було спровоковано, зокрема, і низкою отриманих поразок від європейських християнських країн в оголошеній на зламі Середньовіччя і Раннього Нового часу Ватиканом Священної війни проти світу “невірних”, а пізніше під Хотином, у чому значну, якщо не вирішальну роль відіграло українське козацтво, та активізацією внутрішніх протестних настроїв, ця держава продовжувала зберігати високий економічний потенціал і стабільний фінансовий сектор, що давало їй можливість ще тривалий час підтримувати свій впливовий імідж у європейському політичному просторі.

Піднесена на рівень державної політики толерантність забезпечувала, зокрема, високий престиж в імперії християнської церкви: “східні християни в ісламських володіннях жили набагато спокійніше, ніж у Римській імперії”, фактично не тільки не зазнаючи обмежень щодо своїх соціокультурних та виробничих традицій, а й маючи можливість обіймати престижні посади в османській моделі державно-адміністративного управління [Зарринкуб 2004, 4, 10].

Зважаючи на безпосередній досвід багатовекторних контактів з османським світом, новопостала Українська держава в боротьбі за своє незалежнення від Речі Посполитої, очевидно, не випадково в числі інших можливих варіантів від самих початків своєї суб’єктивізації як нового учасника європейської міжнародної політики своїм потенційним союзником починає розглядати і Високу Порту. З боку ж Османів Українська держава, що протидіє їхньому давньому військовому і геополітичному суперникові на європейському векторі міжнародної політики, сприймається як цілком реальний важіль, який може принести значні дивіденди не тільки в плані послаблення варшавського двору, а й на напрямі реалізації інтересів Стамбула в басейні Чорного моря.

Турецький протекторат як альтернатива російському підданству

Власне, на етапі конституціоналізації Вестфальської системи міжнародних відносин виведені на рівень міждержавних політичних контактів між Українським Геть-

манатом і Османською імперією не лише починають набувати якісно нового змістового наповнення, а й започатковують пошук нових реалізаційних форматів. Для української сторони найбільш реальною і привабливою є на той час модель зовнішнього протегування, втілена в інституті протекторства. Функціональну основу посталого в реаліях пізнього Середньовіччя і широко використовуваної в практиках ранньомодерної доби моделі становив пристосований до сфери міждержавних відносин принцип забезпечення країнам, які не мали достатніх власних ресурсів, щоб самостійно протистояти зовнішнім викликам, воєнно-політичної підтримки з боку сильнішої держави-протектора, зазвичай з монархічними основами організації влади.

По суті, дуальністю “протекторат – протектор” у полі міжнародного права закладався особливий механізм врегулювання відносин двох суверенних держав – рівноправних суб’єктів міждержавної взаємодії. Зарубіжні дослідники характеризують країну, яка при цьому набувала статусу протекторату, як політичний організм із фактично необмеженим обсягом суверенітету [Reisman 1989, 231–240]. При цьому обов’язковою умовою була фіксація договірними статтями обсягів взятих на себе кожною зі сторін зобов’язань. У разі недотримання досягнутих домовленостей з боку протектора друга сторона здобувала право анулювати свій фіксований договором статус.

На переломі Середньовіччя та Нового часу правами протекторату послуговувалася низка невеликих країн, правителі яких з огляду на неможливість забезпечити незалежне існування ввірених їм суверенних територій та загрозу втрати влади над ними шукали захисту серед могутніх імперських утворень Європи та Азії. Зокрема, з 1523 р. як іспанський протекторат існувало Монако, а в 1643 р. права протекторства над ним перейшли до Франції. Протягом XVII ст. протектором Барбадосу і Московитового берега вважалася Британія. Як країни-протекторати з Раннього Нового часу відомі Молдова, Валахія, Трансильванія, Пруссія, водночас всі вони більшою чи меншою мірою зберігали притаманну їм владно-політичну, соціальну та культурну специфіку. Можливо, чи не найяскравішим прикладом реалізації тих перспектив для свого політичного зміцнення, які відкривалися завдяки відносинам протекторства, може слугувати Кримський ханат. Протягом тривалого часу перебуваючи під опікою Османів, він не лише зберіг завдяки цьому всі атрибути незалежності, а й спромігся серйозно впливати на міжнародний клімат у Південно-Східній Європі. Водночас не виключалася можливість одночасного перебування у відносинах протекторства з кількома іноземними державами, що визначали на цьому етапі геополітику регіону. Зокрема, у другій половині XIV ст. під подвійне протекторство короля Корони Польської і Великого князя литовського переходить Ризьке архієпископство, що на той час становило один із суб’єктів Лівонської конфедерації. У статусі спільного протекторату Габсбурзької та Османської імперій протягом майже століття (1684–1798 рр.) перебувала Дубровницька республіка.

Найбільш артикульованою можливістю визнання Українським Гетьманатом протекторства Османів у геополітичних програмах українських гетьманів стає на етапі Національної революції. Тоді з позицій багатовекторного політичного курсу це розглядалося як цілком прийнятна альтернатива протекторству російського царя. Початок переговорного процесу між Чигирином і Стамбулом з цього приводу, очевидно, розпочався наприкінці листопада 1648 р., коли Богдан Хмельницький звернувся до султана з пропозицією взяти під свою опіку українські землі “аж по Віслу” [Документи... 1961, 628]. Їхній наступний раунд відбувся в 1649 р. на рівні дипломатичних місій, а 1950 роком датоване особисте звернення українського гетьмана до султана [Документи... 1961, 177–178; Грушевський 1996, 59–64], передане ним з посольством Антона Ждановича. Відповіддю на це стала поява султанської грамоти про прийняття Українського Гетьманату “під крила й протекцію нашої неосязної Порти”. За її умовами Україні гарантувався військовий захист, що могло означати

реальний шанс на успішне завершення війни. Водночас таким султанським рішенням створювалася реальна протидія московській експансіоністській політиці на українському зовнішньополітичному векторі.

Фактично проігнорована тоді українською політичною елітою пропозиція повторюється Стамбулом дещо пізніше, однак уже у значно ускладненій для України політичній ситуації. Це сталося у відповідь на чергове клопотання Б. Хмельницького, датоване кінцем грудня 1651 р. У надісланому до султанської резиденції листі йшлося вже про можливе протекторство Високої Порти над всім етнічним українським ареалом. “Я давно прагнув, – підкреслював гетьман у своєму клопотанні, – з вірністю свого підданства потрапити до милостивої ласки і під захист вашої цісарської милості, мого милостивого пана, бо бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що вся Греція визнала владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана” [Документи... 1961, 234]. Отже, як можна судити зі змісту цього листа, у політичній програмі українського володаря ідея протекторства починає вкладатися в контекст виношеної ним ідеї соборності України.

Навесні 1653 р., після переговорів з гетьманським посольством у Стамбулі, султан Мегмед IV знову повідомляє українській стороні про свою згоду надати Гетьманату статус османського протекторату, підтверджуючи своє рішення надісланням в Україну належної в таких випадках атрибуції та вчергове сподіваючись на відповідну присягу з боку української політичної еліти. І вчергове в цьому питанні перемога залишається за проросійською партією [Воссоединение... 1953, 290, 303, 307; Брехуненко 2005, 307; Грушевський 1996, 498, 534–537].

Втім, тверезо оцінюючи загальні зміни міжнародної конфігурації в середині 1650-х років та усвідомлюючи всі негативи від укладання навесні 1654 р. угоди з московським царем, зокрема загрозу поширення московських впливів на Балкани, Б. Хмельницький знову активізує переговорний процес зі Стамбулом, намагаючись за його допомогою нейтралізувати наслідки для України від переходу кримського хана на бік Речі Посполитої, а водночас посилити українські позиції у Придунав'ї [Качмарчик 1996, 288–291; Федорук 1996, 218].

Розігрування стамбульської карти помітно актуалізується з приходом до влади в Україні Петра Дорошенка. Продовжуючи поліваріативну геополітику Б. Хмельницького, він виводить орієнтацію на військово-політичну підтримку з боку Туреччини в один із пріоритетів своєї возз'єднаної доктрини. Посилення його контактів зі Стамбулом розвивається на тлі укладання Уасварського миру між Туреччиною та Австрією та перерозподілу сфер впливу над Україною в умовах Андрусівського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою.

Саме в цей час змінюється і сам формат підтримки України Османами, які вступили у відкриту воєнну конфронтацію, що виникає навколо Українського Правобережжя. У жовтні 1672 р. в Бучачі на переговорах із поляками, які зазнали поразки в цій війні, турецька сторона відверто заявила: “Наш Цезар якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати Поділля й Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставних з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали” [Acta historica 1953, 1109].

Згідно з досягнутими домовленостями Османи отримали під свою зверхність Поділля, заснувавши тут нову турецьку провінцію – Подільський (Кам'янецький) еялет, який проіснував до 1699 р. При цьому турки не приховували своїх амбіцій і щодо підпорядкованої Москві Лівобережної України. Під булаву правобережного гетьмана відійшли Брацлавщина і південно-західні райони Київщини. Також було визначено новий західний кордон Гетьманату та розміри контрибуції, яку мали сплатити поляки. Однак уже в листопаді 1673 р. в Хотинській битві поляки завдали

нищівної поразки турецької армії, що мало вкрай сумні наслідки як для самої імперії, так і для України, а водночас помітно підважило анексійні зазіхання на Правобережний Гетьманат Москви.

Українсько-турецькі відносини в останній чверті XVII – XVIII ст.

Зведення на королівський престол у Варшаві Яна III Собеського, підписання ним союзницького договору в Яворові з Францією, спрямованого на протидію поширенню гегемонії австрійських Габсбургів та укладення Журавненського перемир'я з султаном, ознаменувалося для України черговою зміною навколо неї геополітичного розкладу сил та черговим перерозподілом її територій. Подальший розвиток подій лише пришвидшив для Українського Гетьманату трагічну розв'язку.

Новий виток дипломатичного та військового протистояння між Стамбулом, Варшавою і Московією, в епіцентрі якого вчергове опинилася Україна, припав на останню чверть XVII ст. Зокрема, у переговорах з протиборчими сторонами Порти вчергове ініціювала поділ української території по Дніпру, для того щоб залишити за собою правобережний регіон. Підписаний 3 січня 1681 р. Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією, Кримським ханатом і Росією визнавав за Стамбулом південну Київщину, Брацлавщину та Поділля, тоді як до Москви відходила вся Лівобережна Україна з Києвом та низкою інших правобережних міст. У такий спосіб учергове дипломатичним документом фіксувався розрив територіального ядра ранньомодерного національного державного організму [Чухліб 2009, 353–369].

Підписаний між Річчю Посполитою і Російською державою 1686 р. договір про так званій “Вічний мир” фактично означав міжнародну ізоляцію Порти та вчергове фіксував перекроєння державних кордонів Гетьманату. Зініційований Священною лігою в середині 1698 р. Карловицький конгрес завершився підписанням у січні наступного року польсько-турецької угоди, якою Османська імперія фактично виводилася за межі великої геополітичної гри навколо України, будучи при цьому змушеною відступити майже всю її правобережну частину Варшаві.

Ще раз виступити на захист України, не забуваючи, втім, про власний інтерес, Османська імперія наважилася під час Північної війни 1700–1721 рр., коли Шведське королівство спробувало реалізувати свої політичні амбіції не лише щодо Північної, а й Центрально-Східної Європи. Тоді завдяки підтримці шведів і українського гетьмана Івана Мазепи, що став на їхній бік, а після полтавської поразки 1709 р. – української політичної еміграції на чолі з Пилипом Орликом Стамбул спробував чи не востаннє ефективно протистояти інтервенції Росії в центрально-східноєвропейський регіон, змусивши влітку 1711 р. її уряд до підписання Прутського миру, що в корені суперечив російським геополітичним інтересам. Зокрема, його статтями передбачалася відмова царя від претензій на Правобережну Україну, на яку поширювалося протекторство султана, а також Запорозжя. Гарантувався захист тій частині січового товариства, що стала на сторону гетьмана в екзилі. Однак під тиском провідних політичних центрів Європи, кожен із яких прагнув передовсім реалізації власних амбіцій, у 1713 р. Стамбул мусив поступитися Правобережжям Речі Посполитій.

Висновки

По суті, легітимізацією протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст. на рівні закріплення в міжнародних договорах практик неодноразового перепідпорядкування та дроблення суверенної території Українського Гетьманату, що здобув у революційній боротьбі незалежність, у самому зародку підірвалася дієспроможність європейського політичного світу протистояти похідним від авторитарних режимів геополітичним викликам. Через неспроможність провідних держав консолідовано виступити на захист загальноєвропейського інтересу на кінець XVIII ст. не

лише було перервано оптимістично розпочатий революцією процес національної державотворчості. За їхнього мовчазного потурання заснована на концепції самодержавства як продукту вищого одкровення та в практичній площині зорієнтована на зразки східної деспотії Московія, яка від самих початків свого долучення до великої геополітичної гри наполегливо впроваджувала в суспільний простір “демонстративне підкреслення” своєї “цивілізаційної оригінальності та протиставлення з Європейським світом” [Бульвінський 2019, 231], фактично спричинила переформатування політичної мапи Європи, долучившись разом із Пруссією до поділів Речі Посполитої, підривом політичної міцї Османської імперії та знищенням державності Кримського ханату перетворивши на зону ризику акваторію Чорного моря.

ЛІТЕРАТУРА

- Брехуненко В. (2005), *Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.
- Бульвінський А. Г. (2019), “Сприйняття Московської держави в Європі у XV–XVII ст.”, в *Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки: Збірник наукових праць*, Державна установа “Інститут всесвітньої історії НАН України”, Київ, с. 230–244.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* (1953), т. 3, АН СССР, Москва.
- Грушевський М. (1996), *Історія України-Руси*, т. IX, ч. 1, Наукова думка, Київ.
- Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)* (1961), упоряд. І. П. Крип’якевич, АН УРСР, Київ.
- Зарринкуб А. Х. (2004), *Исламская цивилизация*, пер. М. Махшулова, Андалус, Москва.
- Качмарчик Я. (1996), *Гетьман Богдан Хмельницький*, [б. в.], Перемишль & Львів.
- Лісова К. С. (2025), “Вестфальський мир 1648 р. та його вплив на становлення сучасного міжнародного права”, *Ірпінський юридичний часопис*, вип. 2 (19), с. 241–247. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(19\)-2025-241-247](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(19)-2025-241-247)
- Федорук Я. (1996), *Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657*, ч. 1: 1654 рік, [б. в.], Львів.
- Финкель К. (2010), *История Османской империи: Видение Османа*, АСТ, Москва.
- Хижняк І. А. (2009), *Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918)*, Персонал, Київ.
- Черних І. Д. (1997), “До історії Кримського ханства: ісламська політична традиція”, в *Заселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку*, ДПІ, Херсон, ч. 1.
- Черних І. Д. (1999), “Османська імперія як ісламський тип державності”, *Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*, вип. 8, с. 246–254.
- Чухліб Т. (2009), *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.*, 3-тє вид., випр. і доповн., Видавництво Олени Теліги, Київ.
- Acta historica* (1953), Vol. 2, Budapest.
- Reisman W. (1989), “Reflections on State Responsibility for Violations of Explicit Protecto-rate, Mandate, and Trusteeship Obligations”, *Michigan Journal of International Law*, Vol. 10, No. 1, pp. 231–240.
- Snider G. H. (1960), “Balance of Power in the Missile Age”, *Journal of International Affairs*, Vol. 14, No. 1, pp. 21–34.

REFERENCES

- Brekhunenko V. (2005), *Moskovska ekspansija i Pereiaslavska Rada 1654 roku*, Instytut ukrainskoi arkheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Bulvynskiy A. H. (2019), “Spryiniattia Moskovskoi derzhavy v Yevropi u XV–XVII st.”, in *Tendentsii mizhnarodnykh vidnosyn ta problemy yevropeiskoi bezpeky: Zbirnyk naukovykh prats, Derzhavna ustanova “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”*, Kyiv, pp. 230–244. (In Ukrainian).

- Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyei: Dokumenty i materialy v 3 t.* (1953), Vol. 3, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Hrushevskiy M. (1996), *Istoriia Ukrainy-Rusy*, Vol. IX, Part 1, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648–1657)* (1961), Compl. by I. P. Krypiakevych, AN URSR, Kyiv. (In Ukrainian).
- Zarrinkub A. Kh. (2004), *Islamskaya tsivilizatsiya*, Transl. by M. Makhshulov, Andalus, Moscow. (In Russian).
- Kachmarchyk Ya. (1996), *Hetman Bohdan Khmelnytskyi*, s. n., Przemysl and Lviv. (In Ukrainian).
- Lisova K. S. (2025), “Vestfalskyi myr 1648 r. ta yoho vplyv na stanovlennia suchasnoho mizhnarodnoho prava”, *Irpın Legal Chronicles*, No. 2 (19), pp. 241–247. (In Ukrainian). DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(19\)-2025-241-247](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(19)-2025-241-247)
- Fedoruk Ya. (1996), *Mizhnarodna dyplomatiia i polityka Ukrainy 1654–1657*, Part 1: 1654 rik, s. n., Lviv. (In Ukrainian).
- Finkel’ K. (2010), *Istoriya Osmanskoy imperii: Videniye Osmana*, AST, Moscow. (In Russian).
- Khyzhniak I. A. (2009), *Nova istoriia mizhnarodnykh vidnosyn u systemnomu formati (1648–1918)*, Personal, Kyiv. (In Ukrainian).
- Chernykh I. D. (1997), “Do istorii Krymskoho khanstva: islamska politychna tradytsiia”, in *Zaseleння pıvдня Ukrainy: Problemy natsionalnoho ta kulturnoho rozvytku*, Part 1, DPI, Kher-son. (In Ukrainian).
- Chernykh I. D. (1999), “Osmanska imperiia yak islamskyi typ derzhavnosti”, *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova*, Issue 8, pp. 246–254. (In Ukrainian).
- Chukhlib T. (2009), *Kozaky i Monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoї Ukrainy derzhavy 1648–1721 rr.*, 3rd ed., Vydavnytstvo Oleny Telihy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Acta historica* (1953), Vol. 2, Budapest.
- Reisman W. (1989), “Reflections on State Responsibility for Violations of Explicit Protectorate, Mandate, and Trusteeship Obligations”, *Michigan Journal of International Law*, Vol. 10, No. 1, pp. 231–240.
- Snider G. H. (1960), “Balance of Power in the Missile Age”, *Journal of International Affairs*, Vol. 14, No. 1, pp. 21–34.

B. A. Смолюї

**Український Гетьманат та Османська імперія
у Вестфальській міжнародній системі:
мотивації, моделі, контрверзи міждержавної взаємодії**

Представлено авторську візію розвитку міждержавних відносин фундованого в роки Національної революції 1648–1676 рр. Українського Гетьманату з Високою Портою як одним з найбільших центрів впливу на геополітику центрально-східноєвропейського регіону протягом другої половини XVII – XVIII ст. Увагу сконцентровано не лише на фактологічному зрізі українсько-турецьких відносин того часу, а й на виявленні динаміки тих процесів, які визначали їхній основний зміст. Автор намагався не тільки розкрити основні мотиви сторін-контрагентів політичної взаємодії, а й підкреслити як позитиви, так і негативні наслідки нереалізованих можливостей не лише для України та Туреччини, а й для зміни загальної геополітичної карти Європи на кінець XVIII ст. Водночас рефреном проводиться думка, що саме на етапі Ранняго Нового часу через неспроможність європейського світу завадити Росії зіграти на українському питанні з метою посилення своєї імперської могутності було закладено ті потенційні загрози, що в першій чверті XXI ст. обернулися екзистенційним викликом для світової демократії.

Ключові слова: Український Гетьманат; державотворчість; Османська імперія; Вестфаль 1648 р.; міжнародні відносини; чорноморська політика

Стаття надійшла до редакції 16.04.2026
Прийнято до друку після рецензування 7.05.2026
Опубліковано 5.06.2026